

КЊИЖЕВНО СТВАРАЛАШТВО ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА

(Радови са научног скупа КЊИЖЕВНО
СТВАРАЛАШТВО ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА,
одржаног 5-7. јула 2024. године)

Андрићев институт
Андрићград, 2025

САДРЖАЈ

УВОДНО СЛОВО	7
Милисав Савић <i>Реално и фиктивно у ЕПУ О ВОДИ Енеса Халиловића</i>	11
Јана Алексић <i>Цивилизацијска исходишта у митопоетским сликама и симболима Енеса Халиловића</i>	17
Даница Андрејевић <i>Митопоетика, трагика, егзистенција (Халиловићева романескна тријада)</i>	39
Душко Бабић <i>Страх као мотив и творачко начело у поезији Енеса Халиловића</i>	61
Миланка Бабић <i>Језичко-стилске карактеристике романа АКО ДУГО ГЛЕДАШ У ПОНОР Енеса Халиловића</i>	85
Драгиша Бојовић <i>Роман ђока поезије</i>	111
Јелена Марићевић Балаћ <i>Мотив коња у поезији Енеса Халиловића</i>	121
Драгана Бошковић <i>Необични свет ЧУДНЕ КЊИГЕ Енеса Халиловића</i>	139
Јована Дишић <i>Усмено приповедање као део уметничког поступка у прози Енеса Халиловића</i>	165

Мина Ђурић	
<i>Шта је све „манифестно” и „квантумистичко”</i>	
<i>у стваралаштву Енеса Халиловића?</i>	179

Слађана Илић	
<i>Бескрајни спискови у ЗИДОВИМА Енеса Халиловића</i>	203

Предраг М. Јашовић	
<i>Књижевна традиција као подтекст песничке збирке</i>	
<i>СЕКВОЈА ПАРАЛЕЛЕПИПЕД</i>	213

Милош Ковачевић	
<i>Чудо од језика у ЧУДНОЈ КЊИЗИ Енеса Халиловића</i>	225

Владислава Гордић Петковић	
<i>„Остала су још два питања: ко производи хлеб, и како му</i>	
<i>га отети“: песникова савест у СЕКВОЈИ Енеса Халиловића</i>	249

Неда Срећковић	
<i>Мале приче и обликовање субјекта у роману</i>	
<i>АКО ДУГО ГЛЕДАШ У ПОНОР Енеса Халиловића</i>	263

Милица Ђуковић	
<i>„Нека траје ноћ“ или три „Х“ (Хикмет, Холан, Халиловић) итд.</i>	
<i>Интертекстуални аспекти поезије Енеса Халиловића</i>	279

Елма Халиловић, Љиљана Пешикан Љуштановић	
<i>Рефлекси усмене књижевности у причама Енеса Халиловића</i>	299

Илијана Чутура	
<i>Проза Енеса Халиловића: поезија низања</i>	331

Слободанка Шаренац	
<i>Приповедање као трагање за идентитетом приповедача</i>	
<i>у роману ЉУДИ БЕЗ ГРОБОВА Енеса Халиловића</i>	347

ХАЛИЛОВИЋ О АУТОПОЕТИЦИ

Енес Халиловић	
<i>Квантови</i>	381

ИНДЕКС ИМЕНА	393
--------------------	-----

ЦИВИЛИЗАЦИЈСКА ИСХОДИШТА У МИТОПОЕТСКИМ СЛИКАМА И СИМБОЛИМА ЕНЕСА ХАЛИЛОВИЋА

Енес Халиловић у својим збиркама песама и песничким књигама *Листови на ветру* (2007), *Песме из болести и здравља* (2011), *Бангладеш* (2019), па и, у великој мери, *Зидови* (2014) и *Секвоја* (2022), поетички доследно и самосвојно промишља токове цивилизације из метаисторијског угла. Том приликом у исти смисаони и спознајни хоризонт доводи многобројне текстове културе у њиховом дијахронијском и синхронијском поретку. Митски образац песнику је послужио да самери изазове и искушења како прошлости тако и савремености, уједно и да превазиђе некадашње и садашње егзистенцијалне задатости. Стога ћемо у раду из херменеутичког, књижевногисторијског и културолошког угла покушати да одгонетнемо формалне карактеристике и поједине тематско-мотивске и симболичке слојеве Халиловићеве евокације митских и историјских садржаја, односно да расветлимо семантичке исходе његовог духовно-естетског разумевања (тековина) цивилизације и културе.

Кључне речи: поезија, мит, митопоетика, метапоетика, историја, цивилизација, култура

* tiamataleksic@gmail.com

Поетски текст као посредник културе памћења

Енес Халиловић је песник чија високо испољена поетичка (само)свест суделује у обликовању песничких структура, слика и тропа са митопоетским потенцијалом. Реч је о сублимисаном и екстрахованом промишљању механизма да се култура памћења провуче кроз сциле и харибде историје која собом конфигурише, рефигурише или, пак, разграђује цивилизацијске кодове и матрице. Поезија са таквим меморабилним капацитетом своје упориште има у митовима, народним предањима, као и у радовима из књижевне уметности у широком распону од старовековних списа до савремених остварења на свим меридијанима и паралелама. Фуриозно историјско деловање собом, међутим, доноси саблазан заборава или кривотворења догађаја, услед чега се јавља оправдана постмодернистичка сумња не само у постојећу слику света, већ и у његову онтолошку заснованост и постојаност. Зато Халиловић, промишљајући токове цивилизације из метаисторијског угла у исти смисаони и спознајни хоризонт доводи многобројне текстове културе у свом дијахронијском и синхронијском поретку. Естетски формулисани као цивилизацијске разгледнице из различитих епоха и географских поднебља, предоминантно са Медитерана, ти текстуални трагови подлежу Халиловићевом имажинативном рашчитавању и уписивању нових значења. Он тиме наставља песничку линију коју су у модерности развили аутори попут Т. С. Елиота, Константина Кавафија, Езре Паунда, Вистана Хју Одна, Одисеја Елитиса, Чеслава Милоша, а код нас песници послератног модернизма, као што су Миодраг Павловић, Јован Христић, Иван В. Лалић и Борислав Радовић.

Окренутост ка цивилизацијским кретањима и обрасцима који се одржавају на живот појединаца и колектива не говори само о радозналом духу и богатој лектири пес-

ника, већ о његовој култури духа. Зато се многе његове песме и поеме налазе као митопоетске анегдоте, у којима су похрањени афоризам или сентенца. Са нагласком на првородност и општост оне остављају утисак сажетих антрополошких или историософских студија.

Митско искуство и савремена поезија

Халиловић се прихватио песничког задатка да што ревносније, из духовно-естетског угла, размери цивилизацијска померања и дејство хуманистичких тековина у нашем времену. Том приликом, сагласно одликама властите поетике, он није могао да одоли искушењу призивања и митских матрица. У свом засигурно поетски самосвојном освртању на традицију, наслеђује и надограђује неке од песничких модела послератног модернизма. Као и песнике модернисте, и Халиловића је мит, као оквир традиције али зачетак, основа цивилизације, заинтриговао због тога што је „борхесовски схваћена првотна архаична вавилонска библиотека утиснута у човеково сећање, односно, регистар универзалних архетипских искустава и како индивидуалних, тако и колективних заноса и пркоса“ (Гавриловић 2023: 140). У миту Халиловић је препознао „прототип првобитног синтетичког опсега човекове духовности и епистемолошког система човекових искустава“ и сигурну референтну тачку „како за премеравање и препознавање модерности песничког искуства и израза, тако и за њихово обликовање у сусрету са традицијом, њеним вредностима, и начином на који те вредности регулишу и вреднују људске чинове у времену“ (Исто). Са митским обрасцем Халиловић је могао песнички да самери изазове и искушења како прошлости тако и савремености, уједно и да превазиђе некадашње и садашње егзистенцијалне задатости, односно,

да анулира наталожена онтолошка кривотворења. Митско искуство се, како Халиловић промишља, пројављује из дубине сваке савремености, без обзира на то у ком историјском тренутку се одиграва. На песнику је да те тренутке обједини у синхронном песничком тексту као тексту културе. А као круцијални обједињујући агенс му служи мит или предање.

На плану поступка, песничком евокацијом митског или историјског садржаја Халиловић у великом броју својих песама, превасходно у књигама *Листови на ветру*, *Песме из болести и здравља*, *Бангладеш*, па и *Секвоја*, речником Роберта Гревса, врши извесну *иконотропију* (Гревс 1987: 32).¹ Наиме, он одступа од декоративно-речничке употребе мита у својој поезији и настоји да митске мотиве искористи као неку врсту реквизита у намери да превазиђе временске задатости и да повеже дијахронијски удаљене тренутке који нису у узрочно-последичној вези, али и да причом о универзалном искуству премости цивилизацијске и културолошке разлике. Следствено, како то Миломир Гавриловић теоријски притврђује, „митски мотиви често функционишу као културолошки, историјски, па и идејни контекст, готово утилитарно, у смислу песничког поступка, употребљени са намером да потврде идејну раван песме, односно, митски ликови или догађаји се у оваквим случајевима разумеју као мотивски елемент песме који се позива на традицијски канал што утврђује историозофску основу песме.“ (Гавриловић 2023: 51)

У Халиловићевом случају, усаглашавање претпостављеног митског садржаја са ритмом и интона-

1 Према Роберту Гревсу, *иконотропија* представља поступак промене значења изворног мита приликом њиховог инкорпорирања у други уметнички облик. То су случајеви у којима би „митограф случајно или намерно погрешно протумачио свету слику или драмски ритуал“ (Гревс 1987: 32), са циљем да изворни митски садржај прилагоди својој ауторској замисли и интервенцији.

цијом сопствене песничке имагинације не представља погрешно тумачење, већ активан интерпретативни однос према миту, при чему се рефигуришу његове битне поруке. На другој страни, песник различитим песничким средствима уприсутњује архетипске моделе, потражујући универзалне вредности и матрице. Њихова делотворност се не потврђује само у историјском времену, већ и ван њега, на метаисторијском плану. Митско или историјско искуство ће се стога наћи у самом поетском тексту, као метапоетички оквир песничке слике. Тако у песми „Картагина“ читамо следеће стихове: „Био сам у земљи која Ханибала роди. / Спавао сам у хотелу чудног имена, у Сусу. // Памтим, два лифта на крају ходника, / Сјајан механизам то бијаше (као историја, као живот) – / Кад год један оде, други дође. // И кад сиђемо, неко се попне. // Сасвим једноставно и величанствено“ (Халиловић 2007: 12)

Халиловић овде не постулира митску основу света. Његови архетипови излазе из иницијалних митских оквира и смештају се у квалитативно и онтички дугачију слику света, у нови семантички низ. Он митски хоризонт и архетипске сижее уводи у свој песнички имагинаријум да би модерног човека искључио из дијахронијског трајања којим је цивилизацијски упрегнут и да би му омогућио зановљен доживљај првотности у облику епифаније или нове спознаје. У томе суделује савладан поступак зачудности или очуђења. Појаве савремености тиме се читавају као датост свевремености, док су опште и појединачно митопоетски обједињени као јединствена вредност саме појаве.

Истовремено, у *Зидовима* и *Бангладешу* Халиловићев *митопоесис* подразумева (песничко) стварање поетског сижее у систему већ постојећих митолошких представа, али са извора духа властите епохе. Њему је све време на уму космологизовани *modus vivendi*, с тим у вези и

самообнављајући животни процеси и догађаји. У спеву *Бангладеш*, на пример, апартном интерпретацијом једне епизоде из античког мита указује на њен архетипски карактер: „повремено, / у мој сан дође Ахил и прикоље ме; / падне моја глава и гледа сестру моју Поликсену / која зна пету Ахилову, / али нема коме да каже. / коме год каже, тај ће је издати.“ (Халиловић 2019: 33)

С друге стране, у стиховима „иди до Бангладеша и натраг. / и гледај: на зидним декорацијама обитава Грифон. / вековима се кезило митско чудовиште, / па постаде симбол мудрости“ (Халиловић 2019: 35) пласира идеју о просторној и временској преносивости митских представа и преображају њиховог значења у цивилизацијској меморији.

Халиловић, не подлежући постмодернистичком зазору од метанаратива, исписује своје песничке прилоге протежне семантичке поливалентности и вишеструкости о градњи, ратовима, страдању и губитку, што потичу још из митских времена и стално се перпетуирају, док се не окончају у армагедонски неизвесном крају историје. Тако у песми индикативног наслова „Трагови“, тоном који подсећа на Књигу Проповедникову, износи увид о људској недоследности и превртљивости, чије су последице, гледано из угла историје цивилизације, увек трагичне: „Постоји вријеме у коме многе храмове издају / Они који у храмове нису ступили. / У том времену многе храмове поруше / Они који су свакога дана у храмовима. // И писци тад славе вође и војсковође / И склапају велике наручене поеме // А гробари копају много кратких гробова / Који су птицама, из њихове перспективе, / Налик на трагове људи.“ (Халиловић 2007: 31) Последња два стиха, сходно промени тачке посматрања, метафорички провлаче мисао о, негошевски речено, траговима који смрде нечовештвом, то јест, о есхатолошкој ништавности људског напора да промени ток историје.

Халиловић се у песничкој књизи *Бангладеш* концентрише на одредбе цивилизације, тачније, на деловање човека у историји и – реверзибилно – разматра утицај историјских процеса на формирање или дезинтеграцију етичког и антрополошког лика човека. Њега занимају епифеномени који настају на узајамности креирања историјског бића и бивствовања у стварности: „тако, / посред града (тај град је Дака) / усред дана, / насред пута, / једна мрвица вриштала до неба. / а људи журе: / игара и хлеба. // (// давно, кад су Грци кренули према Бангладешу, / Бангладеш није постојао / (али слутили су древни лингвисти, / као што од сталактита постану сталагмити – / негде ће из језика настати народ); / и поведоше хиљаду коња и крилатог Пегаза. / дан по дан. битка по битка. / без хране остадоше; / и клаше коња по коња.“ (Халиловић 2019: 21) Конфигурацијом неке врсте *параетиолошког предања*, Халиловић овим стиховима наговештава почетак настанка, односно кризе или краја цивилизације. И ту искрсава творбени потенцијал архетипских сижеа, јер се њима скреће пажња на етичке, антрополошке и психолошке обрасце, без обзира на културни простор појединаца или заједница, а којима је условљено њихово понашање и поимање света.

Зато мит има улогу параметра, али не у садржинском смислу, јер се лоша савременост огледа у појединим аспектима заплета (енг. *Plot*) митског наратива, већ у функцији упућивања на духовне и антрополошке константе које мит због свог архетипског својства потврђује и фундира: „трагати за једним аргонаутом / значи срести све аргонауте; / доказ којим се из једног види мноштво / јесте брод којим су пловили аргонаути – стар је / и лежи толико лета, саздан из стотина дрвених делова, / и сваки део временом је иструлио, / али музејски радници мењали су део по део / и данас, на броду, / нема ниједног дела који је некада чинио брод; / временом сваки део је

заменењен, / да ли је то / и данас брод којим су пловили аргонаути? / јесте / јер све време постоји веза међу деловима / који повремено бивају замењени. / дакле, / појам појмом чини веза међу честицама. / Грејвс додацује изреку коју неосетно поправљам: / *ово је секира мог деде, / мој отац је заменио држалицу, / на коју сам ја углавио ново сечиво.*“ (Халиловић 2019: 28)

Поетским обликовањем митских сижеа Халиловић заправо указује на репетитивност антитетичких модела понашања и на њихове далекосежне последице. Он симболички капитал текстова културе користи да би потврдио парадигматски карактер одређених историјских процеса и људских активности. То „вечно понављање истога“ или непроменљиво исто најочигледније је тамо где се оваплоћује идеја цивилизације. Та идеја у књизи *Бангладеш* добија топонимијску конкретизацију која може функционистати као цивилизацијски хронотоп: „Бангладеш је исто што и свет. / питају. ко сам. одакле сам. / ја причам приче. / рат пролази и рат почиње / и рат се завршава да би рат почео. / били су и долазе ратови. / ако су два брата на једној страни – / обојицу изгубиће мајка. / ако се распореде, / један на једну страну, други на другу – / један ће погинути, а други презрен бити / јер му је брат издајник. / ако постоји сестра уместо брата, / њој ће брат погинути. / она ће га узалуд оплакивати. / ако су две сестре, / обе ће их војска силовати, / једна ће се због / друге стидети, / а друга због прве. / ако једна затрудни, / родиће копиле. ако је копиле мушко / кад порасте, кад ојача, / истину ће чути на улици. и отићи у рат. / ако је копиле женско, / војска ће и њу наћи, / одвући је тамо, недалеко до пута. / и мајка ми је силована, помислиће, / *можда родим мушко – син ће је осветити.* / ако два брата имају једну сестру, / она ће им образ узети. / ако две сестре имају брата, / он ће дезертирати, / и њих ће народ пљувати / и силовати војници на одсуству.“ (Халиловић 2019: 57–58)

Понављање или поновљивост проистиче из стабилности књижевних структуралних јединица: мотива, тема, сижеа, типова, што Нортроп Фрај назива „архетиповима“. Образложење тога појма више је него индикативно за поимање Халиловићеве митопоетске симбологије: „Тај квалитет понављања је суштински за мит у свим његовим контекстима. Једно друштво, чак и оно које располаже писмом, не може своје средишње митове скрби непрекидно држати на уму уколико се они стално изнова не изводе“ (Фрај 1985: 77). Зато преобликовање митова у Халиловићевој поезији има ангажовану функцију и открива улогу књижевности у овдашњем и свеколиком историјском друштву. А смисао таквог ангажмана лежи, бар како нас Фрај уверава, „у сагледавању димензије могућег у стварном“ (Фрај 1975: 78), односно, како Халиловић инсистира, на разобличавању историје као аспекта стварног који онемогућава поглед у дубину и истину димензије могућег. Будући да је човек пао из мита у историју, односно из митског у историјско време, што, на пример, јасно показује роман *Еп о води*,² у Халиловићевој поетичкој визији мит *искупљује* историју; додељује јој право место у људској панорами“ (Фрај 1985: 79). Зато, смело, да би осведочио дуго трајање, первертује историјску слику света и историјско (само)спознање у митско, односно допушта да историјско постане митско у оном

2 У роману Халиловић „первертује историјску слику света и историјско (само)спознање у митско, односно допушта да историјско постане митско у оном моменту када проверљиво и догађајно јесте историјско“ (Алексић 2013: 208). Човеково сурвавање из митског у историјско онтолошко поље у роману се одвија у хоризонту историје дугог трајања. Ту протежну историју „чине неприметни али искуствено присутни таласи цивилизације и културе у времену, па тако и силазак из митске у историјску свест“ (Исто: 209). Стога су и сви слојеви романа: фолклорни, митолошки, интертекстуални, интердискурзивни у служби пишчеве историософске свести о дугом трајању.

моменту када проверљиво и догађајно јесте историјско. Занимљиво је, међутим, што Халиловић (иманентно поетички) сугерише да вишак историје, и поред архетипске матрице, дестабилизује митску свест, следствено томе – и етички и антрополошки поредак. Отуда, у новом феноменолошком контексту, историју искупљује поезија.

Сагласно тој метапоетичкој самоуверености Халиловић нуди и језгровито историософско виђење на платформи „Манифеста квантунизма“, у фрагменту насловљеном „Фасцинација“: „једним појмом може настати и дугим посматрањем појма; / сведоци су ми историчари: сви догађаји епохе сведу се на име те епохе; ниједан појам нема толико имена колико има функција и одлика;“ (Халиловић 2019: 71) Лингвистички и методолошки расветљавајући, тачније очуђујући поливалентност неке одреднице, Халиловић долази до принципа по којем функционише историјско, а тиме и цивилизацијско памћење. Упрошћено поименичавање или поопштавање постаје човекова мера сазнања и историјске свести, што утиче и на само биће историјског. Тако се конструише нови тоталитет, тоталитет епохе, под којим се нивелишу фини трагови и слојеви баштине. Песник, ипак, жели да их отме од заборава.

Песничка значења цивилизације

Халиловић цивилизацију најпре посматра као древну раскрсницу, која, попут Медитерана Фернана Бродела, „искрсава у нашем памћењу као складна слика, попут система где се све меша и изнова настаје као изворно јединство.“ (Бродел 1995: 11) За нашег песника, као и за теоретичара Семјуела Хантингтона, цивилизација је и наглашена култура која упућује на укупан начин живота (Хантингтон 2000: 44). Она није просветитљска пара-

дигма човечанства, већ нешто што има своју множину, историјске трансформације и исходишта. Зато је тоталитет, „најшири културни ентитет“ (Исто: 45, 46). Без јасне границе и прецизног почетка и краја цивилизација има унутрашњу динамику и дуго трајање да одоли историјским превратима. (Исто: 46) Она представља „највише културно груписање људи и најшири ниво културног идентитета који их разликује од других врста. (Исто) Блиско овоме је и схватање Милана Радуловића, према којем, цивилизација може бити и „спољашњи оквир људског живота“, док је култура „унутарњи духовни садржај човечне егзистенције, како егзистенције појединца тако и живота заједнице. Цивилизација је експанзивна, тежи да обухвати што већи простор,“ (Радуловић 2015: 31). За разлику од цивилизације као „збир[а] разноврсних активности којима човек обликује свој живот као специфично људски, различан од живота биља и животиња, и којима тежи да задовољи своје биолошке потребе, у првом реду нагон за самоодржањем и продужењем врсте“ (Исто: 33), задатак културе је да „одговори на човекове духовне потребе које су вечне, надисторијске и натприродне“, а које су, пак, „прирођене људском бићу“ и „константе у људској духовној и повесној егзистенцији“ (Исто). На овој дистинкцији, тачније на односу цивилизације и културе као скупа и подскупа, или, пак, као комплементарних скупова, Халиловић заснива своју поетску историософију. Сходно томе, може се јасно видети и његов однос према светској духовној баштини, која се, неретко, јавља или као извориште инспирације за песму или као њена тема или као мотив.

Зато се и значај традиције открива у цивилизацијском контексту. Цивилизација у Халиловићевој поезији кристалише се као историјски ентитет који је нужно транскултуралан. Истовремено, митски и религијски наративи део су баштине, као основе културе, али

културе која не мора по сваку цену да буде национално детерминисана. Неоспорно је, међутим, да је цивилизација велики организам састављен од више националних култура. Халиловићев лирски предео је и балкански, и медитерански, и левантски, и европски, и светски. Цивилизација, како то замишља Фернан Бродел, као и култура, у себи садржи скуп културних добара, према чему је њен географски простор еквивалентан културном кругу, док њену историју одсликава повест културе. Утицаји, преноси и везе међу цивилизацијама представљају културне преносе или трансфере и могу бити материјални и духовни. То увиђа и Халиловић. На пример, у песми, „На једном путу у селу Хоткову на полуострву Балкану“ феноменолошки понире у оно што можемо сматрати *транскултуром у дубину*, то јест у дијахронији, тако да се препознају сви цивилизацијски слојеви вековима и миленијумима стратификовани на Балкану:

„Лијево кад скренеш, на брду Хобер, старо латинско гробље. / А под Хобером гробље православно / Гдје копају се комшије Срби. Дакле, / Можеш и ти. // Овако десно брдо Грковина, / На њему старо грчко гробље, // А мало испод, гробље муслиманско (Још Турци су га оградили) / Ту укопани моји су сви. Дакле, / Могу и ја. // Знаш ли ти какве војске пут овај пролазише? / Били и прошли Грчка, Рим и Турска. / И наши родови, ситна историјска боранија, / Једном ће коначно у читанке лећи. / Можда опет наврате Монголи, Германи ил Угри.“ (Халиловић 2007: 72–73) Цивилизацијско, тачније културно прожимање на вековној равни ишчитавамо у песми „Агамемнон“: „Оста ли у нама бар три капи од старих Грка? // 1. На истом копну умиremo. // 2. Аргонаути су из Црног мора упловили у Дунав, // 3. А наши казивачи пјесама народних / Носе кратке штапове, изрезбарене, / Баш као Хомер што је носио.“ (Халиловић 2007: 70)

Треба нагласити да Халиловићево комуницирање

са тековинама књижевне и духовне традиције није модернистичко, јер елементи баштине нису неотуђиви а посредством поезије освешћени делови индивидуалног или колективног субјекта. Халиловић заправо настоји да митске сижее реинтерпретира са антрополошким преду-мишљајем да избистри наша срца и умове како бисмо на текућем епохалном хоризонту распознали људске кон-станте и варијетете према којима бисмо заузели отре-сити, не и ултимативни, етички и аксиолошки став.

У Халиловићевим песмама присутно је циклично и органицистичко поимање цивилизације, веома налик ономе који је својевремено понудио Освалд Шпенглер. Као и Шпенглер, и Халиловић културу разуме као орган-ски, природни облик, склон преображавању. Он негира монолитност светске историје и говори о мноштву древ-них и нових култура³ на цивилизацијској позорници. Та визија веома је сликовита: Халиловић цивилизацију схвата као последњи стадијум културе, тачније стадијум у којем се идеја културе отеловљује.³ Песничко про-мишљање друштва индицирано је падом у цивилизацију. Зато је, сходно органицистичком виђењу, упризорен залазак цивилизације унутар кризе друштва. У песми „Одгонетка Ханибаловог скретања“, под претпоставком да је цивилизацијски образац еквивалентан духовном, сагледава се унутрање урушавање једног цивилиза-цијског поретка: „Сјети се Ханибала који је уходе послао, / Да добро очи отворе. // Стигоше натраг и ријечи му рекоше / *С трпеза код њих пресипа се, / И млад и стар опија се, / На сестре своје се попели / Цара на небо попели.*

3 Свака култура је у дубоко симболичном и скоро мистичном односу према материји и простору, кроз које и у којима хоће да се оствари. Постигне ли се сврха, испуни ли идеја пуно обиље могућности и оствари их према спољашњости, култура се изненада укочи (erstarrt), изумире, крв јој отиче, снаге замру и она постаје цивилизација (Шпенглер 2003: 165).

// Уздахну Феничанин тада / И наредбу овакву даде: // *Ми ћемо даље путем својим, / Спалиће себе Рим.* // Као да га је чуо / Нерођени Нерон.“ (Халиловић 2007: 24)

Песникова пројекција уобличена у ироничном кључу још је мрачнија у песми „(-10) Носталгија“ у збирци *Зидови*, где се сукцесивно ређају призори тоталног цивилизацијског посрнућа: „Због (вишка) носталгије, / због мањка историје, / због чега ли? // Након много година, безимени се / врати у (безимени) град // и угледа: // на трговима (рашчупане) труднице / проклињу очеве који поричу (своје) плодове / и лажни пророци (скупо) наплаћују (јефтине) ријечи / и (маглени) фараончићи / прогоне (малобројне) писце, // а филозофи продају јаја на пијаци // и свуд се шири мирис опијума. // И угледа безимени у (безименом) граду: / на улицама вуци и хајдуци / отимају (клице) из кромпира, / а пупчане врпце (распадају се) у блату. // Фабрички димњаци порушени / од библиотеке остало згариште, / а храмови разидани.“ (Халиловић 2014: 23–24) Обрт, међутим, доноси слутњу последица злоупотребе слободе, при чему се, намерно, хипостазира дословно значење речи „слобода“ и „слобода говора“, иначе, као општеприхваћене концептуалне метафоре: Само тамница нарасла (као погача). / Али тамничка врата широм отворена / (слободно је да уђеш, слободно је да изађеш), // у тамници изгребан малтер. То (стидни) сужњи / ноктима се држе за зидове / и (тихо) моле: // Сачувај нас од слободе. И од слободе говора.“ (Халиловић 2014: 24)

У овим стиховима лако се препознаје иронија која служи да појача резигнацију исходима епохе која се јавља код песничког субјекта. Зато ова јединица историје цивилизације носи искушење анксиозности, што је маестрално предочено у песми „(-7) Конгрес страхова“ или минорности сопства, на пример у песми „(-11) Нежив“ или „Лица“. Тај тренд раста негативних феномена цивили-

лизације на своме заласку, њене крхкости и ништавности дочаран је у имагинативним / снови�ним призорима писца у песми „(-5) Филм“: „Олуја. И све што она носи. Најежен град. / Лете кровови и зидови. / Чекић дрхти крај чекића. Брава дрхти крај браве. // Хор блудница ћути. Хор фараона бунца. / У даљини – кораци незнане војске. / Одзвањају зарђале кашине. // По путевима вучији трагови и пијавице. / Пијани ватрогасци спаљују прагове и колијевке. / Надиру воде. И пацови. // Око храма вуку се постељице и гнојаве газе. / У храму људи уплашени. Раштркани. Патос од црвоточних / дасака. Под патосом бездан цвили као плућни болесник. // Изненада, кроз олују се зачуо глас: / *Куда одоше свештеници?*“ (Халиловић 2014: 33) Девалвација вредности врхуни у тадићевски уприличеном питању. Представници врлине отишли су да се коцкају. „У угловима храма свјетла. Стидно жмиркају. / Бачена из прошлости, према храму лети / чизма. И врата се сама отварају.“ (Халиловић 2014: 34)

Значење појма цивилизације Халиловић даље раслојава, па је разуме и као „виши степен објективације и социјализације; егзистенцијални оквир за масе и развој технике, разорне за културу, премда култура постоји у цивилизацији и обрнуто.“ (Берђајев 2001: 103–104) Илустративан пример је песма „Споменик“ у збирци *Секвоја*, где је суптилним песничким средствима естетски третиран дијалектички однос између позитивних и негативних тековина цивилизације: на једној страни, Лавоазијеве теорије сагоревања и открића о кретању материје која ће прометејски унапредити постојећи егзистенцијални оквир, а са друге, гиљотиње, на којој почива револуционарни преврат који ће историјски преусмерити један ток западне цивилизације. У песми се описују дупли стандарди, замена теза, па и недоследан однос представника државе у различитим епохама према великанима и споменичкој култури: „Лавоазије излази на / револуци-

онарни суд. гледао како се котрља глава / његовог таста. сам је пришао гиљотини. сто година / након смрти, / држава је одлучила да му подигне споменик.“ (Halilović 2022: 31–32) Међутим, те историјске амплитуде, поглавито у односу државе и њених великана, песник, аналогно открићу самог научника из 18. века, алегоријском изведбом самог песничког поступка констатује као историјску, шта више, као онтичку непроменљиву: „материја се трансформише, не може се уништити“ (Халиловић 2022: 31, 32)

Халиловић успоставља још једну разлику између цивилизације и културе: цивилизација претпоставља материјалну егзистенцију и нужност, а култура уздицање духовних вредности и стваралаштва. У том контексту ваља навести антологијску песму „(-3) Музеј нових ствари“ у збирци *Зидови*. У такозвано „последње“ или „апокалиптично време“, отвара се музеј нових ствари који, међутим, услед интензивнијег прикупљања и задуживања, па одстрањивања и раздуживања нових музејских предмета, изискује појачани енергетски утрошак: „Кад Нешто унесем, не могу ни да предахнем, // јер баш то морам да изнесем, па унесем Нешто ново. // Таман убацио најновији телевизор, али већ га износим, / јер стигао је новији тип. // Најновији аутомобил био је изожен тек два сата, / нисам стигао ни да га упамтим.“ (Халиловић 2014: 37) То убрзано кретање времена сходно цивилизацијском расту, дакле историјском расту спољашњих чиниоца егзистенције, сразмерно је опадању културних дата јер музеј, као културна институција задужена за очување културног памћења заједнице, губи своју улогу, а тиме и онтички статус.

У аутопоетичком паралелепипеду Енеса Халиловића поезија је цивилизацијска тековина првог реда и еманација, тачније симболичко-језичко оваплоћење универзалног историјског кретања. Место одакле поезија

почиње је космолошко и митско, а онај који се поетски оглашава и бремени њено искуство је песник-звездозна-нац, да употребимо метафору Васка Попе. Управо се у домену песничког одношења према историјским потре-сима и изображењима Халиловић поетички наслања на Попу. Међу метапоетичким исказима помало емфа-тичког набоја, али којима је циљ да се покаже цивили-зацијски размер или исход писања читамо и следећи: „Гилгамеш и Херкулес / оба путују. / оба имају верног друга. / оба силазе у пакао. / оба савладавају лавове и бикове. / оба употребљавају одећу као једра. // оба про-налазе траву која значи бесмртност. / али смрт зграби Гилгамеша / у његовој палати (наводно, / змија му однела траву). / дакле, први је смртан, а други није постојао. / (/ узети. / дати. / грешио сам у два глагола. од поезије пре-више узети, / превише јој дати.“ (Халиловић 2019: 7–8) Аутопоетичка мисао у тесној је вези са мишљу о неу-митности цивилизацијске интервенције у свим нашим активностима: „и видим песме пузавице. / путујем па се заврзујем. / Вергилије. / и Хомер његов узор. / и Хомер његов извор. / Енеја лута Одисејевим стопама.“ (Халило-вић 2019: 32) Халиловић из метапоетичког кључа тумачи цивилизацијске одјеке Вергилијевих георгика и буко-лика у књизи *Бангладеш*: „ништа није важно за писца као 5. / или ноћу пише до 5. / или рано устане. / сигуран сам да је тако радио Вергилије. / Георгике обрађивао као врт. годинама обрађивао тај спев о земљорадњи. брусио хексаметре о ратарству, повртарству и пчеларству / (али сувишан је уметак о Арстеју). / Вергилије. на пчелу гледа као на грађанина. / дао је савете о ђубрењу, орању / и наводњавању / иако није видео / да ратари у Бангладешу пажљиви су према биљкама / као мајке према лековима.“ (Халиловић 2019: 43) Овде се, уз извесну дозу ироније, успоставља паралела између просторно и временски удаљених тачака, као што су Стари Рим и данашњи Бан-

гладеш, односно стварне активности и певања, описивања те активности. Халиловић се овде, са јасним поводом определио за основне гране привреде, као што су ратарство, повртарство и пчеларство, које имају дуги цивилизацијски стаж, уједно назначујући да се у начину обрађивања земље огледа степен цивилизацијског развоја и *in vice versa*, да унапређивање и култивација пољопривредних култура доприносе цивилизацијском развоју.

Халиловић промишља и цивилизацијске домете поезије и песничког оглашавања. Тако у помало (ауто)ироничном кључу у песми „Бустродефон“ тумачи и метапоетичке аспекте дуге традиције клесања, односно писања како би указао на цивилизацијски развој или напредак, али и на културну деградацију, где је писање у служби политике: „Некад су писци на Криту клесали слова / У камену начином који се зове бустрофедон. // Клесали су један ред слова с лијеве на десну, / Па други с десне на лијеву страну, // И тако, Наизменично. // На то их је навело окретање вола при орању. // И данас неки писци пишу као да плуже. // Пишу на једну страну, вуку до промјене власти, / па окрену на другу. // И тако, / Наизменично.“ (Халиловић 2007: 42)

Сваки дух времена носи одређену цивилизацијску претпоставку, која као владајући колективни менталитет прожима не само једно, већ више друштава и диктира ставове, усмерава изборе и укоренује предрасуде. Та колективна чињеница је увек плод наслеђа, веровања, страхова, давних немира, заправо, „плод бескрајне контаминације чије су се клице изгубиле у прошлости и преносиле из генерације у генерацију“ (Бродел 1990: 53). Халиловић не мисли да цивилизација као материјални облик и оквир егзистенције мора да се трансфигурише или редукује да би нам се открили смисао и скривена истина. Зато гаји помало искошено песничко поверење у лепоту света, воли његову чулну конкретност и афир-

мише његове парадоксе. Он верује да је лепота која лежи испод покорнице мрака и трулежи, али и узвисина цивилизације истина и зато, упркос свих искушењима и ризичима, ту лепоту жели да врати поезији.

*Халиловићев митопоетски текст
као текст културе*

Ако мит „садржи истину у форми лепоте“, ако се у њему, као својеврсној „мисаоној слици“, истина отеловљује у слици као симболу, и истовремено је и истина и најстарија поезија народа (Петровић 1999: 10), онда поезија, која из мита происходи, представља чулно и духовно опажену истину у форми лепоте. Распростревши митопоетски простор и накрцајући га мноштвом предметности, фигура и симбола Халиловић је заправо, у својој чезнутљивој потрази за полисом који би био мера човека и прави цивилизацијски образац, што нам сугерише уводна песма збирке *Песме и болести и здравља* „Полис“⁴, желео да остави отвореним питања:

4 Стихове песме овде наводимо у целости: „Шта је мени што ја сањам један грчки полис, мали, / слављем изидан и загладан у море? / Капије тог полиса вазда отворене, за путнике / и заљубљене. У њему законик у мермер урезан, / издигнут до људског ока, као у Гортини. / И четири брода на мирном мору, три да тргују, / а један да гусаре гони. У храму најтиши неко / о правди да збори, а владар падежима да не гађа. / Један театар за трагедију, све куће за комедију / и жито да се у том полису узима на реч. / Робови да су слободни једном Богу да робују, / На тргу да се гласа као у Атини, али обућар само обућу / да прави, никад тужбу да диже. / И штитови тврди да се кују, као спартански. / И вазда да су игре олимпијске да не би ратови почињали, / а онај што поље маратонско претрчи / нек јави да су планинари Олимп освојили. / Понекад Хомер у тај полис да сврати, / за еп што казује да му се плати. Шта је мени / данас што ја о томе сањам?“ (Халиловић 2011: 7)

Да ли је зид једна од прворазредних цивилизацијских тековина или тек омашка човека који хелдерлиновски гради и станује? Није ли тај зид намерно саздан од тог истог човека и у том истом човеку како би кафкијански ограничио наше метафизичко спознање, а тиме и истину у форми лепоте? Да ли је Бангладеш духовна раскрсница и топоним првих и потоњих цивилизација или тек иронична прекретница у покушају разумевања чувене дијалектике стварлачког и десструктивног аспекта човечанства? А није ли секвоја она развијена метафора што се руга сваком цивилизацијском покушају да укроти природу и да се поигра са Божјом творевином без обзира на практична и етичка оправдања? Не подсећа ли она тако, у двоструком симболичком кључу, на континуитете и моћ памћења, а томе парадоксално, не опомиње ли крхког човека да се не отуђи од себе, ако се већ отуђио од мита и творевине? Коначно, није ли Халиловић у свом ауторском музеју похранио све оне тропе и исказе које баштини поезија да би савремену цивилизацију отела од заборава и ефемерности и након њене блиске пропасти? Препознавши цивилизацијске обрасце и верујући у њихову постојаност у епохалној варијантности, Халиловић је исписујући јединствен текст културе, по свему судећи, цивилизацијску и аксиолошку предност ипак морао да дâ Хомеру.

ИЗВОРИ

- Халиловић 2007: Е. Halilović, *Listovi na vodi*, Beograd: Prosveta.
Халиловић 2011: Е. Халиловић, *Песме из болести и здравља*, Београд: Конрас.
Халиловић 2014: Е. Halilović, *Zidovi: knjiga diskretne matematike*, Beograd: Albatros plus.

Халиловић 2019: Е. Halilović, *Bangladeš: Manifest kvantumizima*, Novi Pazar: Građanski forum.

Халиловић 2022: Е. Halilović, *Sekvoja: Paralelepiped*, Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић 2013: Ј. Алексић, „Пад из мита у историју (Енесе Халиловић, *Еп о води: Митолошки водич до потопа и након њега*, Албатрос плус, Београд, 2012)“, *Кораџи*, Крагујевац, 1–3, 208–214.

Берђајев 2001: Н. Берђајев, *О човековом ропству и слободи: оглед о персоналистичкој философији*, Београд: Бримо.

Бродел 1990: F. Braudel, *Civilizacije kroz povijest*, Zagreb – Ljubljana: Globus – Delo.

Бродел 1995: Ф. Бродел, *Медитеран. Простор и историја*, Београд: Центар за геопоетику.

Гавриловић 2023: М. Гавриловић, *Место и улога мита у поетичком формирању српске поезије послератног модернизма (Васко Попа, Стеван Раичковић, Бранко В. Радичевић, Борислав Радовић)*, докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Гревс 1987: R. Grevs, *Grčki mitovi*, Beograd – Priština: Nolit – Jedinstvo.

Радуловић 2015: М. Радуловић, *Српски културни образац и српска књижевност*, Фоча – Београд: Православни богословски факултет Светог Василија Острошког – Институт за књижевност и уметност.

Хантингтон 2000: С. П. Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, Подгорица – Бања Лука: ЦИД – Романов.

Шпенглер 2003: О. Шпенглер, *Пропаст Запада*, Београд: Утопија.

Jana M. Aleksić

CIVILIZATIONAL ORIGINS AND TRACES IN THE MYTHOPOETICAL IMAGES AND SYMBOLS OF ENES HALILOVIĆ

Summary

Enes Halilović in his collections of poems and poetry books, poetically contemplates the course of civilization from a metahistorical perspective. On this occasion, he brings numerous cultural texts in their diachronic and synchronic order into the same meaningful and cognitive horizon. Aesthetically formulated as civilizational postcards from different eras and geographical climates, predominantly from the Mediterranean, numerous textual traces are subject to Halilović's imaginative interpretation and inscription of new meanings. The mythical pattern served the poet to reconcile the challenges and temptations of both the past and the present, and to overcome past and present existential challenges. In terms of procedure, through the poetic evocation of mythical or historical content, Halilović performs a certain *iconotropy* in a large number of his poems, primarily in the books *Leaves on the water* (*Листови на води* (2007)), *Poems from Illness and Health* (*Песме из болести и здравља* (2011)), *Bangladesh* (*Бангладеш* (2019)), and even *Walls* (*Зидови* (2014)) and *Sequoia* (*Секвоја*). The poet deviates from the decorative-rhetorical use of myth in his poetry and strives to use mythical motifs as a kind of props. His intention is to overcome temporal constraints and to connect diachronically distant moments that are not in a cause-and-effect relationship, but also to bridge civilizational and cultural differences with a story about a universal experience. In Halilović's poetic works, his layered understanding of civilization is particularly noticeable. According to the theme and idea of the poem, it can be cyclical, organic, historiosophical, technical, and even axiological. The poet also makes an additional effort to distinguish civilization as a material necessity from culture as a field for the elevation of spiritual values.

Key words: poetry, myth, mythopoetics, metapoetics, history, civilization, culture

9 789997 689474

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

821.163.41.09 Халиловић Е.(082)
811.163.41'37(082)
811.163.41'38(082)

НАУЧНИ скуп Књижевно стваралаштво Енеса Халиловића
(2024 ; Вишеград)

Књижевно стваралаштво Енеса Халиловића / (радови са
научног скупа Књижевно стваралаштво Енеса Халиловића,
одржаног 5-7. јула 2024. године) ; [главни и одговорни уред-
ник Емир Кустурица]. - [Вишеград] : Андрићев институт,
2025 (Београд : Белпак). - 399 стр. ; 20 см. - (Библиотека
Добитници Андрићеве награде. Одјељење за српски језик /
уредник едиције Милош Ковачевић ; књ. 9)

Тираж 100. - Напомене и библиографске референце уз текст.
- Библиографија уз сваки рад. - Регистар. - Summaries.

ISBN 978-99976-89-47-4

COBISS.RS-ID 143301889